

УДК 94 (477)«1618»

Євген Луняк

НІЖИН ЯК ФОРПОСТ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА КОРДОНАХ З МОСКОВІЄЮ

NIZHYN AS AN OUTPOST OF THE LITHUANIAN-POLISH STATE ON BORDERS WITH MUSCOVY

DOI: 10.58407/litopis.250401

© Є. Луняк, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3680>

Метою статті є визначення ролі та місця Ніжина в XIV – на початку XVII ст., доведення його належності до литовсько-польської держави в цей період. **Методологічну основу** дослідження становлять історико-генетичний та історико-порівняльний методи, а також загальнонаукові методи аналізу та синтезу. **Наукова новизна:** уперше здійснено детальний аналіз широкого комплексу джерел про Ніжин у визначений період. Вивчено шлях становлення міста. Проведено вивчення й співставлення картографічних матеріалів XVII ст. **Зроблено висновок**, що Ніжин у XIV – на початку XVII ст. був порубіжним форпостом литовсько-польської держави в межах Київського воєводства, який час від часу зазнавав нападів і спустошення з боку московитів. Остаточному формуванню Ніжина як міста сприяло укладення Деулінської угоди в 1618 р. та пересування кордону між Річчю Посполитою та Московією далеко на північ і схід. Великий внесок у розвиток Ніжина зробило українське козацтво.

Ключові слова: Ніжин, форпост, Річ Посполита, Московія, Чернігово-Сіверщина, кордон, козацтво.

The purpose of the publication is to determine the role and place of Nizhn in the 14th – the early 17th c., to prove its belonging to the Lithuanian-Polish state during this period. **The methodological basis of the study** is historical-genetic and historical-comparative methods, as well as general scientific methods of analysis and synthesis. **The scientific novelty of the research** lies in the fact that for the first time a detailed analysis of a wide range of sources about Nizhn in a certain period has been carried out. The path of the city's formation has been studied. Cartographic materials of the 17th c. have been studied and compared. **It is concluded** that Nizhn in the 14th – the early 17th c. was a border outpost of the Lithuanian-Polish state within the Kyiv voivodeship, which from time to time was subjected to attacks and devastation by Muscovites. The final formation of Nizhn as a city was facilitated by the conclusion of the Deulinsky agreement in 1618 and the movement of the border between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy far to the north and east. The Ukrainian Cossacks made a great contribution to the development of Nizhn.

Key words: Nizhn, outpost, Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovy, Chernihiv-Siverschyna, border, Cossacks.

Традиційно в літературі можна зустріти твердження, що внаслідок укладення в 1618 р. Деулінського перемир'я та переходу Чернігово-Сіверщини під владу Речі Посполитої, до складу цієї держави потрапив і Ніжин або ж територія, на якій незабаром він виник. Подібні твердження можна знайти в багатьох довідниках. Зокрема, у томі 7 «Енциклопедії історії України», підготовленої в 2010 р., у статті про Ніжин, написаній відомими знавцями історичної регіоналістики Ярославом Володимирівною Верменич і Дмитром Яковичем Вортманом, можемо прочитати таке: «Заселення Ніжинського городища почалося одразу після приєднання Задесення (пд. Чернігівщини) до Речі Посполитої згідно з Деулінським перемир'ям 1618. Нове поселення, яке отримало назву Н., з огляду на вигідне роз-

ташування було обрано адміністрацією Чернігово-Сіверщини (із 1635 – Чернігівського воєводства) як опорний пункт колонізації Задесення. Не пізніше 1625 було споруджено Ніжинський замок, 1625 Н. отримав магдебурзьке право (скасоване 1831) і право проведення ярмарків. Під 1634 згадуються перші ремісничі цехи. Засновником міста і його першим війтом був капітан (представник адміністратора Чернігово-Сіверщини королевица Владислава; див. Владислав IV) Щасний Вишль. Дуже швидко Н. перетворився на один із найважливіших торгово-ремісничих осередків Лівобережної України. Він мав 2 лінії дерев'яно-земляних укріплень (навколо замку і власне міста), споруджених із використанням давньорус. валів, і був оточений передмістями. На околиці Н. 1620 був заснований правосл. монастир Різдва Богородиці (див. Ніжинський Ветхоріздвяний Свято-Георгіївський монастир), а в самому місті до 1632 – монастир домініканців. Бл. 1633 Н. став центром староства»¹.

Отже, початки сучасного Ніжина виводяться саме від 1618 р. і пов'язуються з результатами Деулінської угоди. Зважаючи на попередній контекст, у якому йдеться про те, що «після литовсько-московської війни 1500–1503 Ніжинщина у складі чернігово-сіверських земель відійшла до Рос. д-ви», можемо розуміти думку авторів, що під цією владою згаданий регіон перебував до 1618 р.

Інформацію про те, що Ніжин «за Деулінським перемир'ям відійшов до шляхетської Польщі», бачимо і в ґрунтовному краєзнавчому енциклопедичному довіднику «Чернігівщина»².

Про початки Ніжина після 1618 р. писали й інші дослідники: Олександр Матвійович Лазаревський³, Микола Неонович Петровський⁴, Петро Михайлович Кулаковський⁵.

Звернімо однак увагу на той факт, що серед міст, які відходили від Московського царства Речі Посполитій за Деулінським перемир'ям, Ніжин ніде не згаданий.

Здебільшого зазначається, що до Речі Посполитої відійшли такі міста: Смоленськ, Беляя, Дорогобуж, Рославль, Городище Монастиревське (Муромське), Чернігів, Стародуб, Попова Гора, Новгород-Сіверський, Почеп, Трубчевськ, Серпейськ, Невель, Себеж і Красне з повітами та волостями⁶. Серед перелічених міст, що перейшли під юрисдикцію польської адміністрації, найпівденнішим є Чернігів. Жодні населені пункти південніше від Чернігова в угоді не згадані. Відстань між Черніговом і Ніжином нині складає 83 км.

Цей факт може свідчити про таке. Якщо регіон сучасної Ніжинщини дійсно належав московитам і передавався полякам, але назви Ніжина немає, то або він тоді був настільки малозначним поселенням, що був не вартий згадки в офіційному документі, або цього поселення не існувало в той час узагалі. Зрештою, нам невідомий жоден документ із згадкою про Ніжин, що походив би від Московського царства періоду до Деуліна.

Утім, можна знайти й інше пояснення відсутності відомостей про цей край у Деулінській угоді: він юридично не належав московитам і вже вважався власністю Речі Посполитої.

Саме до такої думки підштовхує ціла низка аргументів.

Під 1514 р. в «Історії Русів» згадується про утворення Ніжинського полку поміж двадцяти козацьких полків⁷ гетьманом Євстафієм (Остафієм) Ружинським⁸.

Безумовно, ми далекі від того, щоб безсумнівно довіряти цьому повідомленню, але й огульно відкидати його не варто. Крім того, треба зауважити, що Ніжин у контексті утворення Ружинським козацького полку згадано в цьому повідомленні й удруге: «По кончинѣ Гетмана Князя Вишневецкаго въ 1514 году выбранъ Гетманомъ Князь Евстафій Ру-

¹ Верменич Я., Вортман Д. Ніжин. *Енциклопедії історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z211D=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nizhyn_mst.

² Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького. Київ: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. Бажана, 1990. С. 492, 515.

³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев: Тип-я К. Милевского, 1893. Т. 2: Полк Нежинский. С. 51–52.

⁴ Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 р. *Чернігів та Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали*. Київ: Державне вид-во України, 1928. С. 301–314.

⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. С. 253.

⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Киев: Час, 1993. С. 107.

⁷ У повному вигляді цей уривок виглядає так: «Гетманъ Ружинскій, по изволенію Короля Сигизмунда Перваго, пресѣкая своевольства и нестроения, учредилъ въ Малоросіи двадцать непремѣнныхъ Козацкихъ полковъ, въ двѣ тысячи каждый, называвъ ихъ по знатнѣйшимъ городамъ, какъ-то: Кіевскій, Черниговскій, Сѣверскій, Переяславскій, Каневскій, Черкасскій, Чигиринскій, Уманскій, Корсунскій, Бряцлавскій, Калжинскій, Кропивянскій, Острянскій, Миргородскій, Полтавскій, Гадяцкій, **Нѣжинскій**, Лубенскій, Прилуцкій и Винницкій» (виділення наше – С.Л.).

⁸ История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа Белорусского. Москва: В университетской тип-и, 1846. С. 15.

жинській ... Когда надобно было собираться войску для походовъ, то отъ хорунжихъ оповѣщено по куренямъ, чтобы собиралось войско на назначенныя верховнымъ начальствомъ сборныя мѣста, каковыми часто бывали Бѣловѣжъ за Нѣжиномъ и Крыловъ за Днѣпромъ, и иные, гдѣ изъ собравшихся Козаковъ и товариства составлялись полки и сотни, и въ нихъ избирались вольными голосами всѣ чиновники высшіе и нижніе ... Они собирались часто безъ позыву хорунжихъ, а паче въ мѣстахъ пограничныхъ, выбирали начальниковъ»⁹.

Згаданий в «Історії Русів» населений пункт Біловіж без утруднень ідентифікується як Біловежі Другі, нині село в Ніжинському районі неподалік Бахмача на Чернігівщині, а колись старовинне літописне місто Біла Вежа¹⁰.

Якщо довіряти цьому свідченню, його варто розглядати в контексті затяжної московсько-литовської війни 1512–1522 рр. – однієї із серії московсько-литовських конфліктів поч. XVI ст., унаслідок яких Чернігово-Сіверщина перейшла зі складу Великого князівства Литовського до Московського царства¹¹.

Війни на рубежі XV–XVI ст. були настільки успішними для московського керівництва, що перед ним замайорили перспективи загарбання всього Лівобережжя Дніпра й навіть відновлення влади московських Рюриковичів над Києвом.

Це змушувало уряд Великого князівства Литовського після чималих територіальних втрат замислюватися про посилення обороноздатності країни. Саме в цьому контексті й можна розглядати звістку «Історії Русів» про осадження в Ніжині великого козацького загону Євстафієм Ружинським у 1514 р.

Саме цього року московські війська захопили Смоленськ й розпочали наступ на білоруські землі, де незабаром зазнали значної поразки під Оршею від військ князя Костянтина Острозького.

Отже, відповідно до цієї логіки розміщення козацького гарнізону в Ніжині разом з іншою мережею укріплень на Лівобережжі Дніпра мало прикривати київський напрям від просування московитів.

Про те, що Ніжин належав Великому князівству Литовському, можна знайти й інші свідчення. Тут, зокрема, варто згадати про грамоту київського князя Володимира Ольгердовича князю Юрію Івантичу Половцю-Рожиновському, якою той наділяється низкою населених пунктів «від Десни по Удай і по Остер». Серед перелічених місць тут бачимо й Ніжин¹². Документ уперше опублікований 1853 р. польським істориком Едвардом Рудковським за пізнішою польською копією, що була видана 1568 р. з канцелярії коронної¹³.

У продажній грамоті Волчка Боденьковського із синами київському воєводі Мартину Гаштольду на селище Крехаїв з бортними землями та іншими угіддями в Київській землі від 3 січня 1480 р. згадується «озѣро Нѣжен» – озеро Ніжин¹⁴.

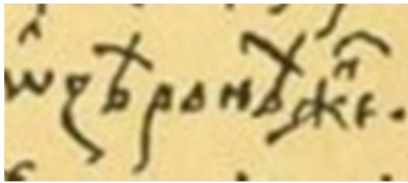

Рис. 1. Згадка про озеро Ніжин (1480).

Згадане селище Крехаїв нині належить до Остерської міської громади Чернігівського р-ну Чернігівської області.

Ще один привілей щодо Ніжина належить уже до періоду Речі Посполитої й міститься у «Книзі справ воєводств Київського, Волинського та Брацлавського» Руської (Волинської) метрики за 1616–1626 рр. Це дозвіл від 8 травня 1617 р. на довічне володіння «городищем Ніжин» волинському шляхтичу, який у різний час обіймав посади вїйта міста Ковеля, писарю Руської (Волинської) канцелярії, королівському секретарю Флоріанові Олешку:

«Доживотѣ на городисчо Нѣжинъ Флоріянови Шлешкови.

Н: Dozywocie Florianowi Oleszkowi na chorodysu Nyzyn (sic!).

С: Danina Florianowi Oleszkowi horodyszczza Nizyn nazwanego, w ziemi Kijewskoy lezacego»¹⁵.

Звернімо увагу, що стосовно городища Ніжина тут є чітка локалізація – «в землі Київській лежачого».

⁹ История Русов... С. 15.

¹⁰ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. С. 65–66.

¹¹ Леп'яко С. Ілюстрована історія Чернігова. Київ: Stylos, 2017. С. 56.

¹² Магдебурзьке право в історії Ніжина: документи та матеріали / Упор. О. Морозов, П. Моціяка, М. Потапенко. Ніжин, 2025. С. 41–42.

¹³ Там само. С. 42.

¹⁴ Там само. С. 43–45.

¹⁵ Там само. С. 48; Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. / Упорядники Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вишлобоков та ін. Київ, 2002. С. 769.

Утім, те, що Ніжин до поч. 1620-х рр. належав саме до Київського воєводства, здається, не викликає сумнівів у жодного з дослідників. Саме так позначається Ніжин (*Nieżyn*) і на сучасних польських картах Речі Посполитої того часу.

Рис. 2. Ніжин на сучасних польських картах Речі Посполитої.
Виділено чорним прямокутником по центру.

Поза всяким сумнівом, територія, розташована навколо Ніжина, була в XIV–XVI ст. малозаселеною, порубіжною, і цим пояснюється зміна власників над певними населеними пунктами, місцевостями чи угіддями.

Картографії XVII ст. під час вивчення належності Ніжина слід приділити особливої уваги. Маємо кілька карт цього часу, на яких позначено згадане місто. Одразу зауважимо, що всі наведені нижче карти датовані серединою чи кінцем XVII ст. Однак географічні реалії, позначені на них, стосуються саме часу до Деулінського перемир'я.

На цих картах Ніжин є прикордонним містом Речі Посполитої, що розташоване на кордонах Чернігівського князівства, яке до 1618 р. належало Московській державі. Кордон у цьому регіоні між двома державами, а згодом між Київським і Чернігівським воєводствами, чітко позначено по Остру. Відповідно Ніжин розташовано на південному березі Остра на землях Київського воєводства. Варто зауважити, що приблизно по Остру проходила свого часу межа між Чернігівським і Переяславським князівством у давньоруську добу.

Таке розташування Ніжина бачимо, наприклад, на кількох знаних мапах, створених відомим картографом і автором «Опису України» Гійомом Левассером де Бопланом. Цілком очевидно, що на сер. XVII ст., коли Боплан малював свої карти, ці реалії були вже значною мірою застарілими: Ніжин з околицями на початку 1620-х рр. був переданий до складу Чернігівського князівства, яке в 1635 р. отримало статус воєводства.

Приблизно таке ж розташування Ніжина на кордонах з Московією бачимо й на мапі іншого французького картографа – Гійома Сансона «Чорна Русь або Польська, яка включає в себе провінції Чорної Русі Волинь і Поділля, розподілені на свої воєводства, що в просторіччі відомі під назвою України чи Країни козаків (*La Russie Noire ou Polonoise qui Comprend les Provinces de la Russie Noire de Volhynie et de Podolie divisées en leurs Palatinats Vulgairement Connues sous le Nom d'Ukraine ou Pays Des Cosaques*)» (1674). Важливо зазначити, що ця мапа не є повторенням картографії Боплана. Обриси кордонів мають значні відмінності, а Ніжин віднесено не лише до Київського воєводства (*Palatinat de Kiow*), але й до регіону,

який має назву Нижня Волинь (*Basse Volhynie*), які, у свою чергу, є частиною великого регіону, що називається «Країна козаків (*Pays des Cosaques*)».

Рис. 3. На карті Київського воєводства «*Ukrainae pars, quae Kiovia palatinatus vulgo dicitur*» (1650) Гійома Левассера де Боплана (бл. 1600 – після 1675) чітко бачимо, що Ніжин – Nizup (виділено чорним прямокутником у центрі) є найбільшою фортецею цього воєводства на Острі, по якому проходить кордон із Чернігівським князівством.

Рис. 4. На мапі України або Країни козаків Гійома Сансона (1633–1703) Ніжин – прикордонне місто Речі Посполитої на межі з Московським царством. Виділено чорним прямокутником у центрі.

Схожу ситуацію, де Ніжин позначений як прикордонне місто Речі Посполитої на кордонах з Московією, бачимо на мапі Королівства Польського голландського гравера, картографа та друкаря Ніколаса Вішера-старшого «*Tabula nova totius Regni Poloniae*» (1679).

Рис. 5. Фрагмент карти Ніколаса Вішера-старшого (1618–1679) «*Tabula nova totius Regni Poloniae in quo sunt Ducatus et Provinciae Prussia, Cujavia, Mazovia, Russia Nigra, &c. Ducatus Lithuania, Ukraina, &c. in qua Volhynia, et Podolia. cum suis Palatinatibus ac Confynis*» (1679). Ніжин – Nizyn (виділено прямокутником у правому нижньому куті).

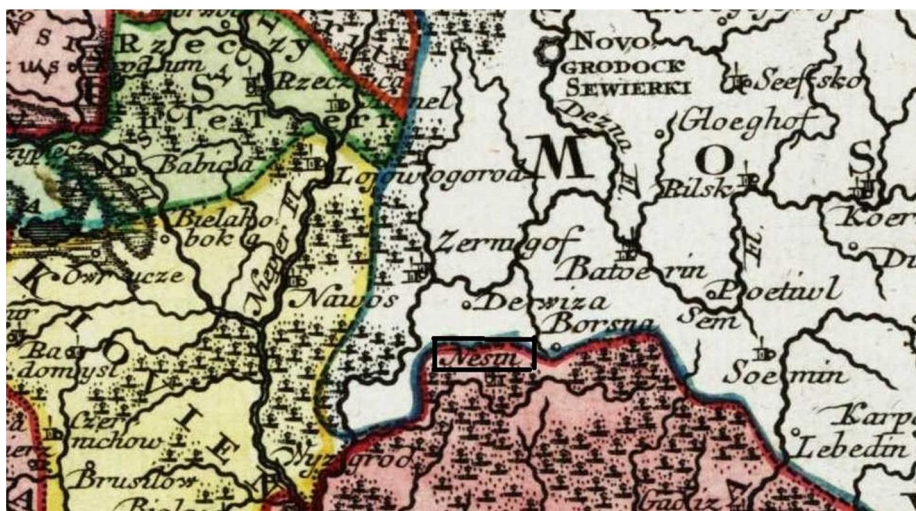

Рис. 6. Фрагмент мапи «*Poloniae Regnum ut et Magni Ducatus Lithuaniae Accuratiss. Delineatione Repräsentat. Opera et studio Matth. Seutteri, Chalc. August*» Сеїттера Маттхауса, Seutter Matthaus (1678–1757), Аугсбург. Ніжин – Nesin (виділено чорним прямокутником у центрі).

Годі й казати, що політичні кордони між Річчю Посполитою та Московським царством на момент виходу згаданих карт Сансона та Вішера дуже змінилися. Тому обидва картографи зображували доволі застарілу конфігурацію міждержавного кордону.

Також дуже цікавою в плані вивчення теми є мапа «*Poloniae Regnum ut et Magni Ducatus Lithuaniae Accuratiss. Delineatione Repräsentat. Opera et studio Matth. Seutteri, Chalc. August*» (1728) німецького видавця та картографа Сейттера Маттхауса з Аугсбурга. Ця мапа Польського королівства та Великого князівства Литовського представляє нам також міждержавну географічну ситуацію до Деулінського перемир'я 1618 р. Чернігів – *Zernigof* і Новгород-Сіверський – *Novogrodock-Sewierski* тут знаходяться в межах Московського царства, а ось Ніжин – *Nesin* зображено як прикордонне містечко на Острі, на північних

рубежах Речі Посполитої. На момент виходу цієї карти ситуація безнадійно застаріла й давно вже не відповідала дійсності. Польсько-московський кордон упродовж XVII ст. кілька разів змінив свою конфігурацію, а після 1667 р. пролягав по Дніпру, тобто значно західніше від Ніжина. Така ситуація на карті Маттхауса пояснюється тим, що картограф використовував якусь мапу ранішого часу.

Усі наведені мапи презентують нам той кордон, який існував між Річчю Посполитою та Московським царством до Деулінського перемир'я. Жодна із цих мап не відносить Ніжин до Московського царства.

Відомості про Ніжин, які знаходимо в московських джерелах того періоду, також не містять згадок про те, що він належав колись московському царю. Наприклад, у відписці путивльських воевод Андрія Литвинова-Мосальського та Ігната Уварова до московського Розрядного приказу говориться: «По твоему государеву указу и по вѣстямъ посылали мы, холопи твои, ись Путивля въ литовский городъ в Нѣжинъ»¹⁶. Зазначимо, що Ніжин тут називається «литовським городом», хоча вже більш ніж півстоліття тому ця територія перейшла у володіння корони польської. Так само «литовським городом» називають Ніжин путивльські воеводи і у відписці від 28 травня 1631 р.¹⁷ Цікаво, що севський воевода Степан Стрешнев у своїй відписці від 4 червня 1631 р. називає Ніжин «украинной черкаской городок»¹⁸. На чолі Московії тоді сидів перший цар з династії Романових Михайло Федорович, той самий, що й до Деуліна.

Московську традицію називати українські міста «литовськими», ігноруючи їх належність уже до Речі Посполитої та польської корони, можемо побачити й щодо інших населених пунктів. Так, наприклад, у грамоті царя Федора Івановича від 1588 р. «литовськими городами» називаються Київ і Остер¹⁹.

Незважаючи на те, що нам невідомі нині джерела, які б походили з Московського царства та доводили його володарювання над Ніжином і навколишніми землями у XVI – на поч. XVII ст., наявні польські документи, котрі підкреслюють, що Ніжин певний час перебував під контролем московитів. Головним чином тут треба згадати привілей Сигізмунда III про надання Ніжину магдебурзького права, де зазначається, що «городище наше Нѣжинъ, в князствѣ Чернѣговскомъ лежащее, тепер ново осѣлое, щасливое з рукъ непріятельскихъ есть рекуперованое и до панства нашего приверненное», а перед цим зауважується, що «за предковъ нашихъ дѣдичній непріятель москвитинъ, пакта вѣчніе несправедливе зломивши, фортелие розними часы увороваль и посѣль»²⁰. У тому ж документі, згадуючи про повноваження королівського ревізора, підсудка Смоленського Героніма (Ієроніма) Цехановича, указується, що він проводить свою діяльність «в замкахъ и волостяхъ, от Москви рекутѣрованных»²¹. Із цього контексту випливає той факт, що Ніжин був силою повернутий до Речі Посполитої з-під влади Москви, яка певний час контролювала цю територію.

Водночас, можна зробити висновок про те, що московити не намагалися облаштувати в Ніжині укріплення і не створювали спроб утвердитися на Ніжинщині. Очевидно, московські загоны задовольнялися тим, що неодноразово грабували та розоряли городище Ніжин і прилеглі території. Принаймні таку картину змальовує все той же привілей на надання місту магдебургії: «...мѣсто Нѣжинъ, от многихъ лѣтъ опустошало»²². У привілеї Владислава IV, яким король підтверджував права міста, даровані його батьком, указані причини спустошення Ніжина: «...черезъ частіе інкурсії непріятельскіе и переходи войска козацко»²³. Отже, це підтверджує думку, що час від часу московити робили набіги на цю територію, де часто відбувалося зосередження та перебування козацтва для оборони чи нападів на московські володіння.

Вірогідно, що проміжок від південних околиць Чернігова (який намагався всіляко укріплювати й зміцнювати московський уряд) до Ніжина являв собою своєрідну «сіру» зону, де не було сталої влади, а люди, що наважувалися поселитися в цьому прикордонні, ризикували своїм майном і життям під час майже безперервних бойових дій. Єдиними сміливцями, які селилися на цих порубіжних територіях, були козаки, здатні силою зброї захистити себе або ж відступити в більш безпечні райони.

¹⁶ Магдебурзьке право в історії Ніжина: документи та матеріали. С. 49.

¹⁷ Там само. С. 52.

¹⁸ Там само. С. 53–54.

¹⁹ Кондратьєв І. Чернігово-Сіверщина у війнах з Московською державою за литовсько-польської доби (XVI – перша половина XVII ст.). Чернігів: Десна Поліграф, 2024. С. 31.

²⁰ Магдебурзьке право в історії Ніжин: документи та матеріали... С. 91, 93.

²¹ Там само. С. 105.

²² Там само.

²³ Там само. С. 107.

Зараз важко сказати, на який саме час припадає спустошення Ніжина московитами. Однак цілком логічним є припущення, що через цю територію кілька разів прокочувалася хвиля бойових дій у XVI ст., а останнього разу, напевно, це відбулося тоді, коли війська Бориса Годунова здійснили похід на Прилуччину та Лубенщину (де були розташовані володіння магната Адама Вишневецького, з яким у Москві відбувалася ворожнеча), спаливши Прилуки та Снітин (нині село на Полтавщині). Ця подія (чи низка подій) мала місце в 1602 р. Знаменно, що напередодні між поляками та московитами була досягнута домовленість про узгодження чернігівсько-остерської ділянки кордону й роботу спільної комісії для проведення демаркації²⁴.

Як відомо, саме в цей час у володіннях цього магната з'явився молодик, який видавав себе за дивом урятованого царевича Дмитрія і був підтриманий князем Адамом Вишневецьким, що стало прологом Смути в Московії.

Кожного разу після такого воєнного лихоліття життя в регіоні потроху відновлювалося.

Цитату з привілею про надання Ніжину магдебурзького права щодо володінь, які «за предковъ нашихъ дѣдичній непріятель москвитинъ, пакта вѣчніе несправедливе зломивши, фортелне розними часы увороваль и посѣль», вочевидь, варто застосовувати не стільки до Ніжина, скільки до інших більш важливих міст Чернігово-Сіверщини: Чернігова, Новгород-Сіверського, Стародуба.

Ще до 1617 р. польська адміністрація відновила свій контроль над Ніжином, про що свідчить надання права на володіння цим городищем Флоріанові Олешкові. Утім, у наступні роки Ніжин фігурує в документах уже як королівське місто, що полегшило його передачу з Київського воєводства до новоприєднаного Чернігівського князівства.

Один із найкращих сучасних дослідників історії Чернігово-Сіверщини першої пол. XVII ст. Петро Михайлович Кулаковський зауважує, що нам на цей момент невідома точна дата виведення міста з-під регіональної юрисдикції Києва та перепідпорядкування його Чернігову. Вочевидь, це відбулося на початку 1620-х рр. А оскільки «Ніжин і Носівка належали до королівських маєностей, тому їх включення до Чернігово-Сіверщини могло відбутися відносно безболісно, не викликавши бурхливої реакції шляхти Київського воєводства»²⁵.

Для розуміння сутності Ніжина на рубежі 1610–1620-х рр. слід знов-таки звернутися до джерел того часу. На означення цього топографічного пункту в польських документах використовуються поняття «городище (*horodziszczce*)» і «місто (*miasto*)», а в московських – дещо пізнішого часу – «город», «городок». Тобто, незважаючи на спустошення та розорення, Ніжин в очах сучасників продовжував розглядатися як певне місто, колишнє місто чи щось близьке до міста. Водночас, Ніжин продовжував виконувати роль певного центру навколишнього регіону. Це було пов'язане із зосередженням місцевого козацтва навколо Ніжина, а також з наявністю тут мостів через Остер, по якому проходив міждержавний кордон і дорога на північ (Московський шлях). На наведеній карті Боплана бачимо два мости, розташовані саме біля цього міста. Очевидно, Ніжин, котрий періодично відігравав роль певного форпосту, контролював ці мости та прикривав регіон від нападів з півночі. Оборонне значення Ніжина відзначене в королівському указі про магдебургію: «...городище пограничное ново осѣлое Нѣжинъ, будучи на мѣсту оборонномъ в валахъ, не тилко саміе імпети непріятельскіе здержати, але и границамъ панства нашего короннымъ заслоною бути можеть»²⁶.

Про підпорядкування Ніжина польсько-литовській державі свідчить і саме розташування ніжинських укріплень на пагорбі на лівому південному підвищеному березі Остра. Таке розташування вигідне в тому випадку, якщо ворог міг напасти на місто саме з півночі, тоді б річка стала певною водною перепорою на його шляху й оборонним рубежем. З півночі могли напасти тільки московити.

Належність Ніжина до Речі Посполитої з XVI ст. була фактом очевидним для польських істориків. Ось, наприклад, що читаємо про місто в «Словнику географічному Королівства Польського», виданому у Варшаві 1886 р. (згадаймо, що Варшава з основною частиною Польщі тоді належала Російській імперії): «*Nieżyn, w dok. Niżyn ..., w początkach XVI w. Występuje N. Jako jedno z ważniejszych miast hetmańszczyzny. W 1514 r. zostaje N. miastem pułkowem, nazwanego od niego pułku kozackiego. Następnie N. jest miastem królewskim i jako takie w 1618 r. otrzymało prawo miejskie. Przechował się document króla Jana Kazimier-*

²⁴ Кондратьев І. Чернігово-Сіверщина у війнах з Московською державою... С. 34–35.

²⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. С. 60.

²⁶ Там само. С. 93.

za, nadający N. prawo magdeburskie, będący potwierdzeniem poprzednich przywilejów Zygmunta III i Władysława IV»²⁷.

Для вивчення історії Ніжина цього часу слід згадати ще одне цікаве джерело – так званий Ніжинський літопис. Цей документ був виявлений серед рукописів бібліотеки Ніжинського історико-філологічного інституту наприкінці XIX ст. Тут у хронологічному порядку подано перелік подій за 1425–1811 рр. Оскільки дуже значна частина фактів була пов'язана з Ніжином, один із перших дослідників цього джерела – Михайло Несторович Сперанський – назвав його Ніжинським літописом. Серед дослідників, які також долучилися до вивчення згаданого документа, можна згадати істориків Михайла Миколайовича Бережкова та Ореста Івановича Левицького, у яких зберігалися списки з Ніжинського літопису, що мають певні відмінності в прочитанні та інтерпретації окремих моментів тексту. Нині й сам Ніжинський літопис, і списки Бережкова та Левицького зберігаються в Національній бібліотеці України імені Володимира Івановича Вернадського²⁸. Список Левицького, який являє собою укорочену версію Ніжинського літопису, знайдений серед паперів науковця, був опублікований у 1996 р. відомим літературознавцем Миколою Павловичем Корпанюком²⁹. Загальний аналіз тексту Ніжинського літопису був здійснений відомим чернігівським істориком Олександром Борисовичем Коваленком³⁰. У списку Бережкова відмічені головним чином події, пов'язані безпосередньо з Ніжином³¹.

Першою датою з історії міста в Ніжинському літописі подано 1620 р. Вона є дуже важливою, оскільки в ній указується рік зведення земляного укріплення навколо Ніжина, що й дало початок місту. Цим же роком автор літопису датує початок виникнення Ніжинського реєстрового козацького полку та називає прізвище його першого очільника – Ляховченко. На цій даті й цих повідомленнях варто зупинитися детальніше.

У Ніжинському літописі читаємо: «Року 1620. Городу Ніжину зачатіє било оградюю земляною. Того ж року в Ніжині поставлен полковник Ляховченко, утвержденный грамотою короля польского Жигимонта. Того ж року землетрясеніє било»³². У списку Левицького, опублікованому Корпанюком, уточнюється доволі рідкісне ім'я першого ніжинського реєстрового полковника – Война – і його призначення описується трохи змістовніше: «В Ніжині первий полковник тогда бил Война Ляховченко. Надан бил сей Ляховченко от кроля Жигмунта, то ест і сонди судить, своею грамотою королевскою утверди»³³. Можливо, таке нетрадиційне для української культури ім'я мало походження від польського імені Войцех, до того ж на зв'язок з Польщею може вказувати й прізвище / прізвисько цього полковника.

Нам невідомі інші дати виникнення Ніжинського реєстрового полку, тому ця дата виглядає цілком вірогідною. У джерелах фіксується значна козацька присутність на цій території на початку XVII ст., яка особливо посилилася в часи безперервних збройних конфліктів з Московським царством. Пригадаймо, що про збори козаків неподалік Ніжина для вирішення важливих питань указується і в «Історії Русів»³⁴. Найвідоміше козацьке зібрання біля Ніжина відбулося, безумовно, у червні 1663 р. й стало сумнозвісним як Чорна рада.

Також треба зазначити ще один факт: на карті Боплана на протилежному від Ніжина березі Остра, через який ведуть від міста два мости, уздовж дороги розташована місцевість, названа французьким картографом *Zboru*. Чи не позначив так Боплан місце збору козаків? Принаймні, згадана вище Чорна рада під Ніжином відбулася саме тут, обабіч Московської дороги. Про місцевість навколо Ніжина, як зосередження українського козацтва, свідчать і вищенаведені відписки московських воевод, у яких Ніжин завжди згадується з огляду на діяльність козаків (або черкасів). Створення Ніжинського реєстрового полку в 1620 р. польською адміністрацією могло бути обумовлене кількома чинниками. Багаторічна війна з Московією зумовила чисельне зростання козацького війська та посилення козацької присутності в регіоні. Цілком оче-видно, що із завершенням тут бойових дій багато козаків осідали на землях навколо Ніжина. Природно, що Річ Посполита розглядала козаків як збройний захист від нападу з боку московитів. Окрім Ніжина, у 1620-х рр. край покривається цілою мережею потужних фортець і укріплень

²⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa: Druk "Wiek" Nowy-Świat, 1886. T. VII. S. 144.

²⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 310. Од. зб. 34; Ф. 1. Од. зб. 11870; Ф. 23. Од. зб. 1217 (Архів М. Бережкова).

²⁹ Корпанюк М. Ніжинський літопис XVIII ст. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 473–482.

³⁰ Коваленко О. Свідок минувшини: Ніжинський літопис XVII–XVIII ст. *Ніжинська старовина*. 2006. Вип. 1 (4). С. 70–74.

³¹ ІР НБУВ. Ф. 23. Од. зб. 1217 (Архів М. Бережкова).

³² Там само. Ф. 310. Од. зб. 34. Арк. 154 зв.; Ф. 23. Од. зб. 1217. Арк. 1 (Архів М. Бережкова).

³³ Корпанюк М. Ніжинський літопис XVIII ст. С. 477.

³⁴ История Русов... С. 15.

(Носівка, Кобижча, Борзна, Батурич, Бахмач, Салтикова Дівиця тощо). Виникнення полку ніжинських реєстровців також може бути обумовлене підготовкою до війни з турками, яка активізувалася після поразки польського війська під Цецорою в жовтні 1620 р.

Ніжинський літопис під 1620 р. позначав три події: обнесення Ніжина земляним валом, утворення реєстрового полку та землетрус. Перші дві події не знаходять чіткого підтвердження в інших джерелах. Але щодо землетрусу, то він дійсно мав місце 8 листопада 1620 р. Його епіцентр був розташований у районі Вранча, що в Східних Карпатах у Румунії. Поштовхи цього потужного землетрусу відчувалися по всій Україні. Власне кажучи, більшість землетрусів в Україні пов'язана саме з цим сейсмоактивним регіоном. Наступний потужний землетрус, епіцентром якого також став гірський жудець Вранча, сколихнув Україну 9 серпня 1679 р.³⁵

Отже, із трьох фактів, наведених Ніжинським літописом про 1620 р., фіксація землетрусу може вважатися цілком доведеною. Це дає підстави вважати вірогідними й інші дві події, згадані тут. Цілком можливо, що саме землетрус 1620-го р., як подія дуже рідкісна в історії регіону, дозволив чітко прив'язати до хронології факти насипання земляного валу навколо Ніжина й утворення тут полку реєстровців.

Звернімо увагу, що початок Ніжина як міста Ніжинський літопис пов'язує із створенням навколо нього земляного валу в 1620 р. Таке свідчення добре ув'язується з ідеєю про те, що це сприяло заселенню та розвитку Ніжина, який за 5 років по тому отримав від короля Сигізмунда III магдебурзьке право й дозвіл на проведення ярмарків, що свідчить про жваве економічне життя та значне населення не тільки в самому місці, але й у навколишньому регіоні.

Тож, на нашу думку, можна з великою мірою впевненості стверджувати, що Ніжин, який зазнав сильного спустошення в попередні роки через бойові дії, Московським царством до 1618 р. юридично не належав і не передавався до складу Речі Посполитої за Деулінською угодою. Однак, незважаючи на те, що ця угода не змінила формального підпорядкування Ніжина, вона мала вирішальне значення для його економічного піднесення. Ніжин припинив відігравати роль порубіжного поселення, міждержавний кордон було відсунуто далеко на північ і схід, і це дало змогу розвивати в місті торгівлю та ремесла, зумовлюючи його розквіт у наступні десятиліття.

У цій статті про Ніжин XIV – поч. XVII ст. нами навмисне залишена поза увагою інформація, наведена Дмитром Миколайовичем Бантишем-Каменським у праці «История Малой России», про утворення Переяславського, Ніжинського, Носівського та Лубенського несудових староств у 1579 р.³⁶ І хоча це свідчення добре вписується в нашу канву викладу подій, пов'язаних з Ніжином, є всі підстави сумніватися в правдивості цього повідомлення. Автором цієї розвідки були встановлені обставини виникнення такого свідчення в праці Бантиша-Каменського. Це твердження в нього виникло через механічне записування та компіляції інформації з творів польського історика Каспера Несецького (1682–1744) та українського краєзнавця Опанаса Филимоновича Шафонського (1740–1811). Несецький у своєму фундаментальному нарисі «*Korona polska*» (1728–1743) зазначив, що Київське воєводство в 1579 р. було прилучене до провінції Малопольської.³⁷ Шафонський же у праці «Черниговского наместничества топографическое описание» (1784–1786) указав, що воєводство Київське мало судові та несудові староста: судові староста були в Києві, Житомирі та Овручі, а несудові – у Переяславі, Ніжині, Носівці та Лубнах.³⁸ Бантиш-Каменський некритично поєднав обидва свідчення.

Отже, аргументами на користь того, що це до укладення Деулінського перемир'я в 1618 р. Ніжин вважався городищем / містом Речі Посполитої, слугують такі факти: 1) наявність документа про пожалування городища Ніжина Флоріанові Олешку в 1617 р.; 2) належність Ніжина до Київського воєводства та відірваність його від іншого масиву земель тодішньої Чернігово-Сіверщини до поч. 1620-х рр.; 3) відповідна фіксація Ніжина на картах XVII ст. як порубіжного міста Речі Посполитої (у межах Київського воєводства) на кордоні з Московським царством, що проходить тоді по Остру («городище пограничное ново осѣлое Нѣжинъ»); 4) згадка Ніжина в привілеї на надання місту магдебурзького права як прикордонного форпосту Речі Посполитої, який розташований в «мѣсцу оборон-

³⁵ List of earthquakes in Romania. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_earthquakes_in_Romania.

³⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России... С. 86.

³⁷ Niesiecki K. *Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi, y Rycerstwa Kley-notami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami; a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona, Potomnym zaś wiekiem na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synów podana... Roku Wolności ludzkiej przez Wcielonego Boga windykowanej 1728*. Lwow: Drukarnia Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1728. T. 1. S. 144.

³⁸ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев: В Университетской тип-и, 1851. С. 48.

номь в валахъ, не тилко саміє імпети неприятелськіє здержати, але и границамъ панства нашего короннимъ заслоною бути можеть»; 5) статус Ніжина як королівського міста; 6) традиційний осідок українського козацтва на території навколо Ніжина, про що бачимо згадки в «Історії Русів» (Євстафій Ружинський, 1514) та Ніжинському літописі (Ляховченко, 1620); 7) відсутність згадок про передачу полякам міст південніше Чернігова в Деулінській угоді; 8) згадка про Ніжин як «литовский городъ» або «украинной черкасской городокъ» у московських джерелах.

Сучасний Ніжин розкинувся по обидва боки Остра, хоча, безумовно, найстаріші його будівлі розташовано на південному лівому березі ріки, де колись височів неприступний Ніжинський замок, позначений на картах XVII–XVIII ст. Нині про цю фортифікаційну твердиню нагадують лише обриси центрального міського ринку, що виник на місці замку після пожежі 1797 р., яка щент зруйнувала дерев'яні укріплення. З усіх замкових споруд вціліла лише Богоявленська церква, яка й нині височіє в центрі базару. Через Остер було побудовано кілька мостів. За чотири століття з людської пам'яті повністю стерлася інформація, що колись саме по цій неширокій річці проходив кордон між двома найбільшими державами Східної Європи – Річчю Посполитою та Московським царством, а Ніжин виконував роль форпосту на північному сході володінь польських королів. Сучасні ніжинці та гості міста багату різів на день перетинають Остер через різні мости, не маючи жодного уявлення про рубіжне значення цієї річки до 1618 р. Правий берег Остра в районі Ніжина довгий час залишався пустирем навіть після входження північного масиву Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої за умовами Деулінського перемир'я. Ця територія залишалася незабудованою та незасадженою зі стратегічних міркувань: з веж розташованого на узвишші Ніжинського замку на багато кілометрів добре проглядався Московський шлях (нині тут проходить вул. Станіслава Проценка, колишня Московська), яким до міста міг підступити неприятель з півночі. Саме на цьому правобережному пустирі в червні 1663 р. розігралися драматичні події ніжинської Чорної ради. Але це вже зовсім інша історія.

References

- Bantysh-Kamenskiy, D. (1993). *Istoria Maloi Rossii ot vodvorenia slavian v sei strane do unych-tozheniya hetmanstva* [History of Little Russia from the settlement of the Slavs in this country to the destruction of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.
- Kondratyev, I. (2024). Chernihovo-Sivershchina u viynakh z Moskovskoyu derzhavoyu za lytovskopol'skoyi doby (XVI – persha pol. XVII st.) [Chernihiv-Siverschyna in wars with the Moscow state during the Lithuanian-Polish era (16th – the first half of the 17th c.)]. Chernihiv, Ukraine.
- Korpaniuk, M. (1996). Nizhynskiy litopys XVIII st. [The Nizhyn chronicle of the 18th c.]. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka – Notes of the Shevchenko scientific society*, CCXXXI, P. 473–482.
- Kovalenko, O. (2006). Svidok mynuvshyny: Nizhynskiy litopys XVII–XVIII st. [Witness to the past: Nizhyn chronicle of the 17th–18th c.]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn antiquity*, 1 (4), P. 70–74.
- Kudrytskyi, A. (Ed.). (1990). *Chernihivshchyna. Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Chernihivshchyna. Encyclopaedic reference book]. Kyiv, Ukraine.
- Kulakovskiy, P. (2006). Chernihovo-Sivershchina u skladi Rechi Pospolytoyi (1618–1648) [Chernihiv-Siverschyna as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1618–1648)]. Kyiv, Ukraine.
- Lazarevskiy, A. (1893). *Opisanie staroi Malorossii. Materialy dlia istorii zaselenia, zemlevladienia i upravlenia* [Description of Old Little Russia. Materials for the history of settlement, land ownership and administration]. Kyiv, Ukraine.
- Lepiavko, S. (2017). *Ilustrovana istoriia Chernihova* [Illustrated history of Chernihiv]. Kyiv, Ukraine.
- Lepiavko, S. (2017). *Ilustrovana istoriya Chernihova* [Illustrated history of Chernihiv]. Kyiv, Ukraine.
- Petrovskiy, M. (1928). Nadannia Nizhynu Mahdeburzkohe prava u 1625 r. Chernihiv ta Pivnichne Livoberezhzhia: ohliady, rozvidky, materialy [Granting Magdeburg rights to Nizhyn in 1625. Chernihiv and the Northern Left Bank: reviews, research, materials]. Kyiv, Ukraine.
- Shafonskiy, A. (1851). *Chernyhovskoho namesnychestva topograficheskoe opysanye* [Topographical description of the Chernihiv province]. Kyiv, Ukraine.

Луняк Євген Миколайович – офіцер Збройних Сил України, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. Гоголя (вул. Графська, 2, м. Ніжин, 16602, Чернігівська обл., Україна).

Luniak Yevgen – officer of the Armed Forces of Ukraine, doctor of historical sciences, professor of the department of history of Nizhyn Gogol state university of Ukraine (2 Hrafska str., Nizhyn, 16602, Chernigivska oblast, Ukraine).

E-mail: lunyak@ua.fm

Дата подання: 10 липня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 22 серпня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Луняк, Є. Ніжин як форпост литовсько-польської держави на кордонах з Московією. *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 5–16. DOI: 10.58407/litopis.250401.

Цитування за стандартом APA

Luniak, Ye. (2025). Nizhyn yak forpost lytovsko-polskoi derzhavy na kordonakh z Moskoviiieu [Nizhyn as an outpost of the Lithuanian-Polish state on borders with Muscovy]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 5–16. DOI: 10.58407/litopis.250401.

